

ЗМІСТОВНА СУТНІСТЬ ПОНЯТТЄВОГО АПАРАТУ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.98

ГІРЧЕНКО О.Л.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри Екологічної психології та психічного здоров'я Чернігівського Національного Педагогічного Університету, м. Чернігів

В статті проаналізовано зміст та співвідношення поняттєвого наповнення екологічної психології.

Ключові слова: *екологічна свідомість, екологічні диспозиції, екологічно детерміноване мислення, психологічні впливи, імпліцитність, експліцитність, компліцитність, середовище.*

СОДЕРЖАТЕЛЬНАЯ СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЙНОГО АППАРАТА ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

В статье проанализировано содержание и соотношение понятийного наполнения экологической психологии.

Ключевые слова: *экологическое сознание, экологические диспозиции, экологически детерминированное мышление, психологические воздействия, имплицитность, эксплицитность, комплицитность, среда.*

В эпоху екологічної кризи сучасної цивілізації, коли на перший план виходять питання збереження природних ресурсів та екологічного середовища, поряд з проблемами економічного, геополітичного спектру, надзвичайно важливими стають питання екологічного розуміння не лише навколишнього світу, а й внутрішньої екології кожної людини. Саме таке завдання ставить перед собою така наука як Екологічна психологія. З'явившись, в наслідок кризи Чорнобильської трагедії екологічна психологія прагне об'єднання та розвинення внутрішнього та зовнішнього середовища кожної окремої людини та суспільства в цілому. Передумовою таких змін, на думку вчених, повинна стати трансформація екологічного мислення особистості, як передумови формування еконормативної, цінніснозначимої свідомості.

Розуміючи, що екологічна свідомість виступає ключовим поняттям такого напрямку психології як екологічна психологія, необхідно розглянути та осмислити даний поняттєвий конструкт.

Метою статті є розгляд поняттєвого апарату екологічної психології.

Фахівці різних галузей суспільного знання при розгляді питання формування екологічно значимої свідомості суспільства, взаємно використовують сукупний продукт у дослідженнях, тим самим збагачуючи загальний результат.

Так, соціологія (екологічна соціологія), вивчаючи суспільну думку і настрої щодо взаємовідносин людини та середовища, показує

картину екологічного світогляду, спектр природоохоронних установок тощо.

Екологічна педагогіка, в основному, зорієнтована на формування усвідомленого ставлення до екологічних проблем на основі широкого кола екологічних знань.

У контексті психології екологічна свідомість є предметом вивчення доволі молодого напрямку психологічної науки – екологічної психології. Дана наукова галузь активно розвивається лише упродовж останніх десятиліть.

На думку В.І.Панова [7] початковою передумовою, яка відрізняє екопсихологію від інших психологічних дисциплін є уявлення про те, що психологічні проблеми вивчення свідомості та індивідуальності людини, її психічного розвитку, навчання, поведінки, психологічного, психічного та фізичного здоров'я і т. д., слід розглядати в контексті системи "індивід – середовище", або більш широко, у контексті системи "людина – середовище" (природне, соціальне). Причому, як зазначає автор, під компонентом "Середовище" розуміються усі його види: просторове, сімейне, освітнє, інформаційне, етнічне, соціо-культурне, духовне та інші різновиди середовищного оточення людини. "Людина" як компонент тієї ж системи, конкретизується доволі широко в залежності від змісту, який вкладається в дане поняття (індивід, соціальна група, суспільство, людство в цілому).

Згідно визначення екологічної психології за В.О.Скребцем [ ], у даній науковій галузі існують три основні поняття : свідомість, середовище (природне; штучне – створене людиною; соціальне і внутрішнє – біологічне, функціональне, психічне) та психологічні впливи (мається на увазі як односторонні впливи середовища на людську свідомість, так і навпаки – вплив людини на середовище). Відмітимо, що категорія екологічної свідомості найбільш активно досліджується в даний час у системах вказаних взаємовпливів. Про це свідчить кількісний аналіз щодо розробки екологічних проблем, проведений В.О.Скребцем. За його даними у процентному співвідношенні число досліджень, присвячених еко-свідомості складає 49,2% [8, 9].

Упродовж останніх десятиліть вагомий внесок у розробку теорії екологічної свідомості, діагностичних методик та методів його формування внесли О.В.Грезе, С.Д.Дерябо, І.В.Кряж, А.М.Львовичкіна, В.І.Панов, В.О.Скребець , Ю.М.Швалб, Т.В.Шейніс, І.І. Шлімакова, В.А.Ясвін.

Досліджуючи роботи екопсихологів у розрізі проблеми свідомості, яка "ініційована екологічним змістом" (за В.О.Скребцем), І.І.Шлімакова вказує, що термін "екологічна свідомість" міцно закріпився не лише в поняттєвому апараті екологічної психології, але й увійшов у вітчизняний науковий світогляд та повсякденний обіг

людей. Хоча однозначного погляду на тлумачення даного поняття науковці не мають.

В своїх методологічних роботах російські вчені С.Д.Дерябо та В.А.Ясвін [46,47] під екологічною свідомістю розуміють сукупність екологічних уявлень (як індивідуальних так і групових) про взаємоз'язки в системі "людина-природа" і в самій природі, існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій та технологій взаємодії з нею. В.І.Панов вважає екологічну свідомість атрибутом, тобто властивістю людини як компонента логічного завершення відношення "людина – природа" [3]. Згідно з останнім визначенням, екологічна свідомість людини, з одного боку, виконує відтворювальну функцію стосовно світу природи, в якому людина живе і з яким взаємодіє в ході розвитку цивілізації; з іншого – виражає ставлення людини до світу природи на рівні суспільства та на рівні індивіда.

Розмірковуючи над проблемою екологічної свідомості Е.В.Гірусов приходить до висновку, що екосвідомість являє собою самостійну форму суспільної свідомості та сукупність поглядів, теорій і емоцій, що відображають проблеми співвідношення суспільства й природного середовища в плані оптимального їх розв'язання відповідно до конкретних проблем суспільства та природних можливостей [2].

Д.Маркович [4] пропонує розглядати екологічну свідомість як історичну категорію, що виникає в той період, коли ставлення суспільства до природи приводить до порушення екологічної рівноваги в природі та екологічної кризи.

Ми, в своєму дослідженні притримуємось думки вітчизняного екопсихолога В.О.Скребця, котрий трактує екологічну свідомість як "рівень психічного відтворення природного і штучного середовища, свого внутрішнього світу, саморефлексія місця і ролі людини у біологічному, фізичному та хімічному світі, а також самоврегулювання та наповнення цього відтворення екологічним змістом. Екологічній свідомості притаманні всі ознаки усвідомленої діяльності людини взагалі з тією лише відмінністю, що ініційована вона екологічним сенсом. Інакше кажучи, екологічна свідомість – то є просто людська свідомість ціннісно спрямована екологічним змістом, який суб'єктивно відчувається і переживається індивідуально, особливо" [8].

Близьким до визначення В.О.Скребця є смислове пояснення зазначеного поняття, запропоноване А.М.Львовичкіною. Екологічна свідомість, на її думку, - це вищий рівень психічного відображення природного, штучного, соціального середовища та свого внутрішнього світу; рефлексія місця і ролі людини в екологічному світі, а також саморегуляція цього відображення [5].

Виходячи зі сказаного, стає очевидним, що у сучасному науковому світогляді існує два підходи до розуміння конструкту "еколо-

гічна свідомість". Ряд вчених (С.Д.Дерябо, В.І.Панов, В.А.Ясвін) при визначенні екологічної свідомості першоосновою вважають природу, ставлення до неї, зв'язки у системі "людина-природа", тим самим окреслюють предметом екологічної психології суб'єктивне ставлення до природи. Інші науковці (В.О.Скребець, А.М.Львовичкіна, Ю.М.Швалб, І.І.Шлімакова) основою для осмислення свідомості вважають сутність природи психіки, яка ініційована екологічним змістом. Разом з тим, усі методологи екологічної психології у визначенні поняття "екологічна свідомість" вказують на провідну роль психічних процесів у структурі стосунків людини з навколишнім світом, середовищем, довкіллям.

Найбільш концептуально обґрунтованим та логічно завершеним, на наше переконання, є визначення екологічної свідомості, сформульоване В.О.Скребцем. Тому в подальших судженнях ми будемо орієнтуватись саме на таке розуміння зазначеного поняття.

У роботі з поняттями важливо врахувати погляди екопсихологів на структуру, ознаки, властивості та форми прояву екологічної свідомості. Треба сказати, що ідеї науковців у колі окреслених проблем також є неоднозначними.

Так, С.Д.Дерябо і В.А.Ясвін [3] характеризують екологічну свідомість за допомогою трьох параметрів. Перший науковці називають "психологічна протиставність – включеність". Згідно нього людина мислиться як така, що стоїть поза і над природою, або як її складова частина. У рамках другого параметричного виміру, який автори називають "об'єктно - суб'єктне" сприйняття природи, розуміється, що людина сприймає природу як позбавлений будь-якої самооцінки об'єкт впливу, або виступає як рівноправний суб'єкт взаємодії.

А.М.Львовичкіна [5] в структурі екологічної свідомості виділяє три складові: когнітивну, емотивну, конативну. Когнітивна складова – це психічне відображення природного, соціального, штучного та внутрішнього середовища; емотивний компонент свідомості пояснює ставлення до цього середовища; конативна (поведінкова) складова відтворює саморефлексію та саморегуляцію в навколишньому середовищі.

Залежно від особливостей вищезначених компонентів свідомості авторка виокремлює три типи екологічної свідомості: антропоцентричний, екоцентричний та природоцентричний (біоцентричний).

Сучасні наукові пошуки, переважно, зводяться до знаходження принципів подолання антропоцентричного підходу у відношенні до природного довкілля. Ю.М.Швалб заперечує таку постановку питання і пропонує говорити про подолання не антропоцентризму, а антропологічного егоцентризму, де парадигмальна установка на використання має бути замінена парадигмою "раціонального природокористування" [11].

І.В.Кряж, досліджуючи психосемантику буденних екологічних уявлень в структурі свідомості, виявила два полюси відношень до природи. З одного боку, “байдужість – екологічна безграмотність – безвідповідальність – жорстокість – егоїзм”, з іншого: “альтруїзм – бажання до внутрішньої гармонії – переоцінка життєвих цінностей – відповідальність – пошук духовної основи – екологічна занепокоєність – любов до природи – потреба в спілкуванні з нею” [7].

Аналіз дифеніції з різних наукових джерел (на предмет розуміння сутності екологічного мислення) дає змогу говорити, що не дивлячись на розбіжності у трактуванні даного поняття, науковці визначають його одним із ключових компонентів екологічної свідомості, з яким необхідно працювати при її формуванні.

Враховуючи, що наше емпіричне дослідження базується на авторських методиках В.О.Скребця, більш детально зупинимось на його баченні еколого-психологічних основ свідомості та мислення особистості.

У структурі екологічної свідомості науковець виділяє: категорії значення і сенсів, переживання, ставлення, чуттєву тканину, та визначає основні її властивості: імпліцитність, експліцитність, компліцитність.

Вчений виокремлює індивідуальну та масову екологічну свідомість. Відповідно до його поглядів, індивідуальна екологічна свідомість зумовлена зовнішніми щодо себе й незалежними від неї екологічними чинниками, суб’єктивно переломленими крізь призму внутрішнього духовного світу людини. До неї належать всі суб’єктивні цінності, особистісні сенси, домінуючі установки, соціальні стереотипи, персональні бажання і прагнення, вся різноманітність психічних процесів, особистісних якостей, властивостей і станів, що стосуються екологічної дійсності. Масова екологічна свідомість проявляється в більш узагальнених судженнях, ідеях, уявленнях і стереотипах, які відображають ставлення великих соціальних груп або суспільств в цілому до явищ і проблем екології.

Відмічається, що екологічна свідомість має соціокультурний і натуралістичний характер, формується філогенетично, закріплюється в культурно-історичному досвіді людства й засвоюється індивідуально у процесі онтогенетичного розвитку, як і більш пізньої соціалізації. Індивідуальна екологічна свідомість доповнюється ще й суб’єктивною практикою екологічної взаємодії конкретної людини з довкіллям, відображаючи те середовище, реальне оточення, в якому живе індивід [9].

За спрямуванням та рівнями саморефлексії екологічна свідомість може бути імпліцитною або експліцитною [9]. За автором, імпліцитність екологічної свідомості визначається прихованістю змісту, непевністю тієї екологічної місткості, яка може бути виявле-

на лише опосередковано через свої зв'язки з іншими об'єктами або процесами. Імплицитність екологічної свідомості проявляється: у широкому розумінні слова, як сукупність непевних, неявних та невиведених зовні уявлень людей (групи людей або окремої особи) про зміст і фактори екологічного забруднення, чи екологічної дійсності взагалі; у вузькому розумінні слова, як таке саме нечітке емпіричне уявлення про співвідношення та питомих значення переваги певного екологічно шкідливого фактору по відношенню до інших.

Експліцитність екологічної свідомості передбачає явний, виразливий, розгорнутий текст чи дію, доступні для розуміння і спостереження. Проявляється експліцитність в осмислених програмах, сформульованих концепціях, інформаційних бюлетенях, повідомленнях, наукових матеріалах, тощо, поряд з цим, її прояви спостерігаються і в жартах, приказках, прислів'ях, поговірках, інших судженнях екологічного толку і спрямування. Найповніше експліцитно екологічна свідомість розгортається в освітніх програмах.

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує третя якість, визначена дослідником, - компліцитність. Компліцитність екологічної свідомості В.О.Скребець трактує, як залученість, особистісну включеність, уособленість переживання відносно того, що сприймається з довілля об'єктивно й реально чи плине з уяви. Компліцитність екологічної свідомості забезпечується суб'єктивною значущістю того, що є у складі імплицитно-експліцитного змісту світобачення й формує основу для прийняття рішень, вчинків, окремих дій та діяльності в цілому по відношенню до екологічної дійсності. Слід відмітити, що основу компліцитності створюють особистісні екосенси, які використовуються для обґрунтування ставлення людей до довкілля. Дана ознака (компліцитність) є однією з найважливіших характеристик екологічної свідомості. Через неї свідомість і стає екологічною.

Важливими формами прояву особистісних сенсів екологічної свідомості виступають наміри екосвідомості - "...особливе функціональне утворення психіки людини, яке виникає під впливом механізмів установок або цілепокладань" [9]. Поряд з поняттям наміру розглядається і категорія екологічної дієздатності особистості. Дана категорія, зазвичай, проявляється у стані спрямованості до відповідної дії, до тієї чи іншої екологічної активності.

На думку І.І. Шлімакової формування та засвоєння екологічних цінностей проходить складний процес, у якому виділяють ряд важливих психологічних механізмів, що приймають участь у їх забезпеченні. Окрім вищезгаданих, особливе значення має суб'єктивне уособлення екологічних цінностей, яке спрямоване на створення відповідної когнітивної картини світу. В своєму дослідженні вчена доводить, що у процесі гендерної суб'єктивізації відбуваються специфічні, гендерно-чутливі та світоглядні трансформації, здійснюється по-

дальший їх розвиток у складі статево-індивідуальних цінностей внутрішнього плану[10].

Привертає увагу ще одне ключове поняття, визначене В.О.Скребцем, – категорія екопсихологічних диспозицій. Ця категорія психологічною своєю сутністю споріднена з екологічною спрямованістю особистості, але відтворює поведінкову її форму. Ґрунтовно екологічні диспозиції будуть нами розглядатись у другому та третьому (емпіричних) розділах дисертаційного дослідження.

Крізь категорію екологічних диспозицій з урахуванням змісту екологічної спрямованості формується лінія екоатрибутивної поведінки. Екологічно зумовлена поведінка або поведінкова екоатрибуція може мати два варіанти: еконормативна або екодевіантна поведінка.

Екодевіантна поведінка – поведінка, в основі якої спостерігаються риси, що зашкоджують природному середовищу, або собі, іншим людям, довкіллю [8]. Відповідно до даного визначення, екодевіант – це людина з відхиленою від здорового екологічного глузду поведінкою (руйнування пташиного гнізда, мурашника, зламана гілка, будівництво гідроплотини споживання усвідомлено зіпсованого продукту).

Еконормативна поведінка – це форма поведінки, в основі якої лежить сукупність правил і вимог доцільної й розумної взаємодії з природним, соціальним та штучним оточенням.

Як влучно відмічає В.О.Скребець [8], екологічна основа, з одного боку, і психологічна – з іншого, відтворюючись у свідомості людей, складають осяжний екопсихологічний простір. Зміст такого простору наповнюється власними людськими сенсами, що ґрунтують екологічним смислом свідомість, передусім, буденну. Оскільки у буденній свідомості відтворюється переважно емпіричний рівень відображення зовнішнього світу, то в ній можуть існувати і стереотипні етнічного походження, адже пов'язані вони з усією повнотою конкретики групового й особистісного статево-рольового досвіду взаємодії людей зі своїми традиціями.

Висновки Як було показано усім попереднім аналізом, буденна свідомість людей у сфері побутового, буденного, повсякденного життя набуває етнічних відтінків, хоча конкретних досліджень свідомості у цьому відношенні в доступній нам літературі не було знайдено. Правда, фоново така своєрідність прослідковується у міфах, казках, народній мудрості та традиціях. Звичайно екологічна свідомість може бути більш чи менш наповненою безумовно, що у будь-якому випадку, вона буде етнічно залежною.

В кінці аналітичного аналізу робіт провідних екопсихологів, сконцентруємо увагу на тому, що категоріальний апарат екологічної психології є достатньо сформованим в логіці науково-психологічного

дослідження, що дозволяє спрямовувати починаючих науковців на використання його в своїх наукових доробках.

Література

1. Васютинський В.О. Екологічні цінності в структурі масової свідомості // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – К.: “Міленіум”, 2005. – Т.7, вип.5, Ч.1. – С.74-8
2. Гирусов Э.В. Основы социальной экологии // Философские проблемы глобальной экологии. М.: Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 1998. – 168 с.
3. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология. – Ростов-на-Дону:Феникс, 1996. –480с.2.
4. Кряж И.В. Психосемантическое исследование обыденных экологических представлений // Вопросы психологии. 1998 - №1 – С.65-75.
5. Львовичкіна А.М. Основи екологічної психології: Навчальний посібник.: К.: МАУ П, 2004. – 136 с.
6. Маркович Д. Социальная экология. – М., 1991.
7. Панов В.И. Экопсихологический подход к проблеме развития на поздних этапах онтогенеза // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – К.:Міленіум, 2003. – Т.7. – Ч.1. – С. 331-333.
8. Скребець В.О. Екологічна психологія: Навч. посібник. - К.: МАУП, 1998. - 144 с.
9. Скребець В.О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи. Монографія.-К.: Вид. дім „Слово”,2004.- 440 с.
10. Шлімакова І.І. Психологічні умови формування екологічної свідомості школярів: гендерний аспект. Автореферат дис. ... канд. психол. наук. – К., 2010.- 20с.
11. Швалб Ю.М. К определению понятийной среды и пространства в жизнедеятельности человека // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – К.:“Міленіум”, 2004. – Т.7., вип.2. - С.182 – 190.

The article gives the analysis of the contents and correlation between the main notions of ecological psychology.

Key words: *ecological consciousness, ecological dispositions, ecologically determined thinking, psychological effects, implicit, explicit, complicity, environment.*